

ÇANAKKALE SAVAŞLARI'NDA SİHHiYE VE TAHLİYE HİZMETLERİ

Nurhan AYDIN*

ÖZET

Birinci Dünya Savaşı sırasında boğazın, müttefik devletlerin oluşturacağı bir donanmayla zorlanıp, İstanbul'un ele geçirilmesini amaçlayan Çanakkale Boğazı hareketinin planlanıp uygulanmasına varan gelişmeler içinde, Sıhhiye ve Tahliye işleri savaş içi faaliyetlerinin ilginç bir boyutunu oluşturur. Çanakkale Savaşları sırasında gerek sağlık işleri, gerekse hastalık konusu, hem Türkiye'ye, hem de müttefik ülkelerin çarpıcı örneklerinin sergilenmesi bakımından önem taşımaktadır.

Bu çalışmanın temel amacı, konuyu başta ATASE, Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Türk Askeri Hekimliği Tarihi ve Askeri Hastaneleri, Umumi Harpte Çanakkale Müdafaası Esnasında Türk Ordusu Sıhhi Hizmetleri, Askeri Sıhhiye Mecmuası, ayrıca Alman ve İngiliz belgeleri ve özellikle de bu dönemde doktorluk yapan şahısların konuyla ilgili olarak yaptıkları çalışmalar ve değerlendirmeler olmak üzere, ilgili diğer temel eserlerden de yararlanarak, inceleyip tartışmak ve Çanakkale'nin görünmeyen boyutunu ortaya koymaktır.

Anahtar Kelimeler: Çanakkale Savaşları, Sıhhiye, Müttefik, Hastalık, Tahliye.

THE SANITARY MATTERS AND EVACUATION SERVICES IN THE CANAKKALE WARS

ABSTRACT

The sanitary matters and evacuation deeds forms an interesting side of the wartime activitis within the developments, which aimed to capture Istanbul , progressed during the operation of Dardanelles.In the same time , the bosphours would be forced with a navy to be constituted by allied countries in the first world war.Both the medical issues and the illness topic have the importance of exemplif-

---

* Öğr. Gör., Kafkas Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

ying the conditions of Turkey and the allied countries' conditions during the Canakkale wars.

The main aim of our study is to analyse and discuss by benefiting from the military attache, the history of Turkish Armed Forces , the history of Turkish Military Medicine and Military Hospitals, the the Turkish army sanitary services during the Canakkale defense, the newspaper of military sanitary ,Deutsch and English documents referring to subject and especially the studies and evaluations of the people who serviced as doctor at that time and related other works for putting forth the invisible side of Canakkale war.

Key Words: Canakkale wars, Sanitary , Confederate, Addiction, Evacuation.

Çanakkale Savaşları

Çanakkale Muharebeleri, deniz cephesini oluşturan 18 Mart 1915 Boğaz Muharebesi ve onu izleyerek Gelibolu Yarımadası'nda geçen kara muharebeleri, dünyanın en modern ve en güçlü silahlarıyla donatılmış en büyük zırhlı armadalarının cehennemi bombardımanları altında, karşılıklı 25-30 metreyi geçmeyen siperlerde, boğaz boğaza, göğüs göğse geçen ve harp tarihinde benzeri görülmemiş, baş döndürücü ve Türkler için adeta “var olmak ya da yok olmak” gibi bir büyük mücadeleler zinciridir.

Bu nedenle Çanakkale Muharebeleri, tarihin akışı içinde yalnız Türkiye açısından değil, siyasi, sosyo-ekonomik ve kültürel yönleriyle dünya tarihini etkileyen birçok gelişmeleri ve sonuçları olan önemli bir dönüm noktası olmuştur.

Türk ordusunun Anlaşma Devletleri'ne karşı denizde ve karada olmak üzere elde ettiği zaferler, hiç kuşkusuz çok üstün maddi güçler karşısında savaşan Türk askerinin, onlarca belki unutulmuş çok daha üstün manevi gücünden kaynaklanan özveri dolu eşsiz bir cesaret ve kahramanlığının bedelidir.

Çanakkale Muharebelerinin deniz ve kara muharebe alanlarında, birbirine kenetlenerek vatanlarını yayılmacılar karşı korumada, tek

vücut halinde çarpışan Türk subay ve erlerinin gösterdikleri, eşsiz savaş potansiyelinin, tam anlamıyla dile getirilip ortaya konulması pek kolay olmamıştır.

Muharebeler boyunca gerek Türklerin, gerekse İngilizler'in önemli ölçüde kuvveti Çanakkale'ye bağlaması, diğer cephe için karşılıklı olarak avantajlar ve dezavantajlar yaratmıştır.

Türkiye açısından da yakın tarihi belirleyen olay ve insanların temeli Çanakkale'de atılmıştır. Türkiye Çanakkale Muharebeleri sonucu ilk kez yeniden ayakları üzerinde doğrulmuştur. Çanakkale Savaşı aynı zamanda, gerileme dönemindeki ülkenin kazandığı ilk ve son cephe savaşı olma özelliği taşır.

Madalyonun diğer yüzünde ise, büyük bir insan kaybı, özellikle ordunun yetişmiş elemanları ve milletin okumuş fertleri bulunmaktadır. Ayrıca cephede onca yaralı, hasta, sakat ve gazi olanlarda savaşın başka bir cephesini ortaya koymaktadır. İşte bu cephe Sıhhiye cephesi veya Sağlık İşleri cephesidir ki belki de yaşananların gerçeği en iyi yansıttığı cephe dir. Şimdi bu cephedeki gelişmeleri sırasıyla ele alınacaktır.

Çanakkale'de Sağlık Hizmetleri

Lojistik ve Sağlık Hizmetleri ile idari hizmetler, Çanakkale Muharebeleri boyunca ikinci bir savaş alanı oluşturacak ölçüde kritik bir alanı oluşturur.

Sevk ve idareden, uygulanan strateji ve taktiğe kadar birçok hayati konuyu birinci derecede etkileyen lojistik şartlar, bilindiği gibi savaşların kaderi üzerinde tayin edici bir rol oynar. Çanakkale Muharebeleri'nde de, Türk tarafının imkansızlıklarına rağmen bu alanda gösterdiği performans, savunmayı ayakta tutan en önemli faktörlerden birini oluşturmuştur¹.

5.Ordunun çarpıştığı Çanakkale Cephesi'nde ise, olumsuz genel koşullara rağmen; ulaşım hatlarının kısa oluşu; ordu menzil sınırlarının Tekirdağ- Bandırma hattına kadar uzatılması;

¹ Göncü Gürsel, Aldoğan Şahin, **Çanakkale Savaşı, Siperin Ardı Vatan**, MB Yayınevi, İstanbul 2006, s. 132.

Marmara Havzası'nda yurtiçi kaynaklarının diğer bölgelere nazaran zenginliği; birliklerin bu kaynaklara çok yakın ve bunlarla kolay irtibatlanır oluşu; ülkenin endüstri merkezi İstanbul'un cepheye yakınlığı; lojistik faaliyetlerinin kısa süreli kriz dönemleri hariç düzenli sürdürülmesini sağlamıştır².

Muharebeler sırasında kurulan Menzil Genel Müfettişliği, kendine bağlı lojistik destek birlikleri oluşturdu. Bunlar, sağlık hizmetleri verilmesi, yiyecek ve erzak getirilmesi, cephane tedariki, hayvan ve yem sağlanması ve bunların dağıtılmasıyla görevlendirildi.

5. Ordu birlikleri Rumeli ve Anadolu yakasında tertiplendikleri için, her iki yakada da ülkenin iç bölgeleriyle bağlantı sağlamak üzere ikmâl yolları tesis edilmişti. Saros, Kuzey ve Güney Grupları'ndaki birliklerin ana ikmâl yolu, Edirne'nin Uzunköprü ilçesinden yarımadaya ulaşan bozuk şosesiydi. Bölgeye en yakın demiryolu durağı Edirne'nin Uzunköprü kasabasıydı. Buraya ulaştırılan asker, mühimmat ve sağlık hizmetleri 170 km'lik bir mesafe kat edilerek Eceabat'a ulaşıyordu. Anadolu yakasında birliklerin ana ikmâl yolları ise Biga, Bayramiç, Ezine, Erenköy, Çanakkale, Biga, Balcılar, Bergos veya Işıklar, Biga, Çınardere, Çardak, Lapseki yollarıydı. Gelen ikmâl maddelerinin dağıtımını menzil kolları ve birlik kolları yapmaktaydı³.

Savaş Sırasında Mevcut Sağlık Kuruluşları

Türkiye, Birinci Dünya Harbi'ne dahil olduğunda ordu, sağlık kurumlarının ağırlığı İstanbul'da bulunuyordu. Haydarpaşa, Gümüşsuyu, Maltepe, Yıldız ve Gülhane Hastaneleri'ne ilaveten Tuzla Hereke, İzmit, Eskişehir, Konya Hastaneleri de İstanbul'a bağlanmıştı. 25 Nisan öncesi, hareket alanında sadece Müstahkem Mevki Komutanlığı emrindeki Çanakkale Merkez Hastanesi ile Gelibolu'daki kışla içinde kurulmuş 400 yataklı Gelibolu Hastanesi vardı. 19. Tümen'in seyyar hastanesi Kilitbahir'de, 9. Tümen'in Seyyar Hastanesi de Anadolu yakasında Sarıçalı'da bulunmaktaydı. 5.Ordu karargahı Gelibolu'ya geldiğinde, ordu başhekimisi Yb. Dr. Mustafa Talat Bey idi.

² Göncü, Gürsel, Aldoğan, Şahin, a.g.e., s. 133.

³ Göncü, Gürsel, Aldoğan, Şahin, a.g.e., s. 138.

5. Ordu Menzil Müfettişliği de karargahını Gelibolu'ya getirdikten sonra, menzil hatları üzerinde menzil hastaneleri 150 yataklı 3 harp hastanesi kurulmaya başlandı. Bunlardan 500 yataklı üç menzil hastanesi ile, 150 yataklı iki harp hastanesi Biga'da kurulmuştu. Ayrıca Lapseki'ye de 150 yataklı üç harp hastanesi sevk edilmişti. Kızılay'dan 200 yataklı ve mükemmel teçhizatlı bir hastane alınarak, Gelibolu'daki Fransız mektebinde bir hastane daha açılmış oldu⁴.

25 Nisan 1915 tarihinde başlayan kara muharebelerinin ilk döneminde, sağlık hizmetleri ağırlıklı olarak tümenlerin sıhhiye bölüklerince yapılmaktaydı. Daha geriye sevk edilen yaralı ve hastalar, Ağa Dere bölgesinde 9. Tümen Seyyar hastanesine Akbaş bölgesinde bulunan 19. Tümen Seyyar hastanelerine ve Anadolu yakasında da Çanakkale Merkez Hastanesi'ne sevk ediliyordu. 19. Tümen'in sıhhiye bölüğü Bigalı Köyü civarında, 5. Tümen'in sıhhiye bölüğü Kocadere Köyü'nde, 5. Tümen Seyyar Hastanesi de hafif yaralı ve hastalara bakmak üzere Yalova güneyinde kurulmuştu. 7. Tümen'in sıhhiye bölüğü önce Alçitepe civarında, daha sonra Soğanlı Dere güney yamaçlarında, seyyar hastanesi de Yalova Deresi batısında kurulmuştu. Soğanlı Dere güney sırtlarında ayrıca 12 ve 2. Tümenler'in de sıhhiye bölükleri; 15. Tümenin'de seyyar hastanesi kurulmuştu. 4., 6. ve 11. Tümenlerin sıhhiye bölükleri ise Ali Bey Çiftliği kuzey batısındaydı⁵.

Ağa Dere bölgesinde 3. Kolordu'nun 1. Seyyar Hastanesi ve 4. Tümen Seyyar Hastanesi kuruldu. Havuzlar bölgesinde 10. ve 6. Tümenlerin Seyyar Hastaneleri, 3. Kolordu'nun 5. Seyyar Hastanesi 2. Kolordu'nun 3. Seyyar Hastanesi kuruldu. Çam Burnu güneyinde, 12. Tümen Seyyar Hastanesi ile Güney Grubu'nun sıhhiye deposu faaliyet göstermekteydi. 16. Tümen Seyyar Hastanesi'de Kocadere bölgesindeydi⁶.

⁴ Gözcü, Niyazi İsmet; Özbay, Kemal, **Umumi Harpte Çanakkale Müdafaası Esnasında Türk Ordusu Sıhhiye Hizmetleri, Askeri Sıhhiye Mecmuası**, Temmuz-1938, Sayı 23, Özbay, Kemal, **Türk Askeri Hekimliği Tarihi ve Asker Hastaneleri, Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Osmanlı Devri, I. Dünya Harbi İdari Faaliyetleri ve Lojistik**, C.10.

⁵ Gözcü, Niyazi İsmet; Özbay, Kemal, **a.g.e.**, s. 23.

⁶ Gözcü, Niyazi İsmet; Özbay, Kemal, **a.g.e.**, s. 24.

Menzil emrindeki sağlık birliklerinde 150 yataklı iki harp hastanesi birleştirilerek ve genişletilerek Lapseki’de bin yataklı bir harp hastanesi kuruldu. Çardak’taki 150 yataklı harp hastanesi de bin yataklı bir hastaneye çevrildi. Biga’da ve Dimetoka’da 500 yataklı, Erdek’te de 400 yataklı üç menzil hastanesi daha açıldı. Karabiga ve Şarköy’de de 150 yataklı harp hastaneleri açıldı. Bu arada Gelibolu kasabası sık sık bombardıman edilince, buradaki Kızılay Hastanesi Şarköy’e, kışla içindeki hastane de Tekirdağ’a nakledildi. 25 Nisan 1915-30 Haziran 1915 arası Akbaş ve Ağa Dere Sevkiyat hastanelerinden geriye, menzil ve vatan hastanelerine 56.396 yaralı ve 2.355 hasta sevk edilmişti⁷.

1915 Temmuz’undan sonra cephede toplanan birlik sayısı arttığı için sağlık kuruluşları da takviye edildi. Ağa Dere’deki dört seyyar hastane bir araya getirilerek ağır yaralıları için büyük bir hastane kuruldu. Menzil hattında Mürefte’de 350 yataklı bir menzil hastanesi, Galata Köyü’nde 60 yataklı bulaşıcı hastalıklar hastanesi açılmıştı. Menzil emrine verilen 8. ve 10. Tümenler’in iki seyyar hastanesinden biri Anadolu yakasında Bergos civarında bir çiftlikte, diğeri de Mürefte civarında Eriklice’de, toplam 2 bin yataklı hafif yaralı hastanelerine dönüştürüldüler⁸.

Gelibolu Hastanesi genişletilip, bin yedi yüz yataklı olarak yeniden açılmıştı. Bayırköy’de de 500 yataklı bir menzil hastanesi hizmete girmişti. 5. Ordu emrinde olarak, Tekirdağ’da üçüncü bir hastane, nekahethane olarak açılmıştı. İzmir’deki 4. Kolordu askerlik şubesi emrinde tesis edilen Balıkesir, Kırkağaç, Soma ve Manisa harp hastaneleri de, 5. Ordu bölgesinde gelen hastalara tahsis edilmişti⁹.

Sadece Temmuz ve Ağustos ayları içinde Akbaş ve Ağa Dere sevkiyat Hastanelerinden, vatan ve menzil hastanelerine 30 binin üzerinde yaralı, 14 bine yakın hasta ve üç bine yakın hava değişimi vakası yollanmıştır.

⁷ Göncü, Gürsel, Aldoğan, Şahin; **a.g.e.**, s. 140.

⁸ Göncü, Gürsel, Aldoğan, Şahin; **a.g.e.**, s. 141.

⁹ Gözcü, Niyazi İsmet; **a.g.e.**, s. 23, Özbay, Kemal, **a.g.e.** s. 24.

Bunlara ilaveten, Şirket-i Hayriye'nin 60, 61, 70 numaralı vapurları ile Deniz yolları'nın Gülnihal yolcu gemisi, Akdeniz isimli büyük yolcu gemisi ve Bahriye Nezareti emrindeki Reşit Paşa Kuru Yük Gemisi'de seyyar hastane ve hasta nakliye gemisi olarak görevlendirildi ve buna göre donatıldı¹⁰.

Cephede önceleri 3.Kolordu birliklerinde iskorbüt hastalığına rastlanmış, beslenmenin iyileştirilmesiyle bu hastalığın önü alınmıştı. Temmuz, Ağustos aylarında dizanteri şeklinde ishaller, umumi zayıflık, halsizlik gibi durumlar çok artmıştı. Ayrıca sıtma hastalığı da yayılmaya başlamıştı. Tifüse münferit vaka olarak rastlanmaktaydı.

8,5 ay süren muharebeler boyunca, sağlık kuruluşlarının özveriyle çalışması ile cephede önemli bir bulaşıcı hastalık meydana gelmedi. Bu süre zarfında cepheden 110.220 yaralı, 70.939 hasta ve tebdili havalı vatan ve menzil hastanelerine sevk edilmiştir. 5. Ordu menzil emrinde ve sadece 61 mevcut doktorun görev yaptığı 9.950 yataklı 14 hastane de; 8.5 ay zarfında 48.268 hasta, 22.619 yaralı tedavi ve sevk edilmişti. Hastalarda %11.6 yaralılarda ise %2.7 gibi düşük bir ölüm oranıyla neredeyse bir mucize olmuştu¹¹.

Sıhhiye Hizmetleri

Müstahkem Mevki Komutanlığı kuruluşunda yer alan 5.Şube Müdürlüğü (Başhekim), sağlık işlerini yürütmekle görevliydi. Komutanlığa bağlı birliklerde topçu alayı ve taburlarda birer tabip bulunmakta; fakat Müstahkem Mevki kuruluşundaki 9. Piyade tümeni Alayı ve Taburları tabipten yoksundu. Savaş öncesinde Seddülbahir, Kumkale, Kilitbahir, Çanakkale ve Eceabat'ta 25 ve 100 yataklı birer revir, Müstahkem Mevki birlikleriyle, 9. Tümen için, Çanakkale'de 250 yataklı bir mevki hastanesi bulunuyordu¹².

İngiliz ve Fransız donanmaları (Birleşik filo)'nın, Çanakkale Boğazı önünde görünmeleri ve boğazı geçme girişimleri üzerine, bazı birlikler Çanakkale hareket alanına kaydırılmış olduğundan, o tarih-

¹⁰ Göncü, Gürsel, Aldoğan, Şahin; **a.g.e.**, s. 141.

¹¹ Göncü, Gürsel, Aldoğan, Şahin; **a.g.e.**, s. 141.

¹² Gözcü, Niyazi İsmet; **a.g.e.**, Özbay, Kemal, **a.g.e.** s. 24.

lere kadar bölgede mevcut sağlık teşkilleri takviye edilmiş olup, revirlerin yatak sayıları artırılmıştı¹³.

22 Aralık 1914'te yapılan bir düzenlemede, Anafarta ve Kirte'de birer revir açılması, mevki hastanesi durumunda bulunan Eceabat Hastanesi'nde, Kurucedere (Kocadere) ve Eceabat'taki birliklere revir hizmeti verilebilecek bir koğuşun ayrılması öngörüldü¹⁴.

Mart 1915 yılı başlarına kadar sağlık hizmetleri için alınan önemlerden olarak faaliyete geçen hastaneler şunlardı¹⁵.

	Yatak Sayısı
Kale (Merkez) Hastanesi	3500
Erenköy Hastanesi	50
Ezine Hastanesi	200
Umurbey Hastanesi	200
Kilitbahir Hastanesi	50
Eceabat Hastanesi	200
Toplam	1050

Bu hastanelerin bir kısmının sağlık personeli (özellikle doktor, diş hekimi, eczacı, kimyager) ve malzeme eksikleri vardı. Bunlardan başka geniş bir bölgede yayılmış, bulunan bazı Müstahkem Mevki bataryalarıyla, 9. Tümen tabur ve alaylarının da doktorları yoktu. Bu eksikliklerin giderilmesi için, Harbiye Nezareti'nden istekte bulunulmuştur¹⁶.

Bu arada 9. Tümen emrinde, bölgenin özelliği gereği iki seyyar hastane bulunuyordu. Bu hastaneler, muharebe alanında gereken tıbbi müdahaleyi yapacak biçimde donatılmıştı.

¹³ Türk Silahlı Kuvvetler Tarihi, **Osmanlı Devri**, V. Cilt, 3. Kitap, **Çanakkale Cephesi Harekati**, Gnkur.Basımevi, 1980, S. 545.

¹⁴ ATASE Arşivi; No: 6/8907, Kıs. 4836, Dos. H-1, F.1-47.

¹⁵ ATASE Arşivi; No: 6/1670, Kıs. 4701, Dos. H-1, F.1-48.

¹⁶ ATASE Arşivi; No: 6/1670, Kıs. 4701, Dos. H-1, F.1-179.

18 Mart 1915'te Çanakkale Boğazı Muharebesi sırasında, Boğazın iki yakasındaki sağlık tesislerinin durumu şöyleydi:

Nara, Anadolu Mecideyisi, Çimenlik, Dardanos Tabyaları; Karantina, Erenköy batısı, İntepe'de birer; Anadolu Hamidiye Tabyası'nda iki kıta sargı yeri; Gelibolu Yarımadası'nda Değirmenburnu, Yıldız Tabyalarında, Kilitbahir, Havuzlar, Soğanlıdere, Domuzdere'de birer sargı yeri faaliyet halinde bulunuyordu¹⁷.

Ayrıca 9. Sıhhiye Bölüğü, Anadolu Hamidiye Tabyası- Dardanos Topçu Grubu; Erenköy ve İntepe Topçu Grupları gerisinde; Sarafim Çiftliği'nde birer araba durak yeri kurmuştu.

18 Mart 1915'i izleyen günlerde hastane, sargı yeri ve araba durak yerlerinde bazı değişiklikler yapılmıştır.

İnsan sağlığı bakımından yukarıda açıklanan tedbirlerden olarak Müstahkem Mevki bölgesinde faaliyete geçirilen tesisler yanında, bölgede sağlığı olumsuz yönden etkileyen etkenler ve bunlara karşı kısmen alınan önlemler de şöyle özetlenebilir:

Askerlerin barınma koşulları da iyi değildi. Kışlalarda sıkışıklık vardı. Yeterli ranza olmadığından, erler yerde yatırılıyordu. Üzerlerine örtecek beylikleri de yoktu. Yine tabiyelerde su tulumbası yoktu. Bu yüzden su sıkıntısı çekiliyor; yeterince temizlik de yapılamıyordu. Seddülbahir Tabyası'nın suyu, Rumların oturduğu Kirte Köyü'nden ve açık kanallardan gelmekteydi.

Ayrıca Çanakkale Bölgesi, özellikle Kumkale doğusu ve daha güneyde Menderes Çayı'nın oluşturduğu bataklık ve başka yerlerdeki durgun sular nedeniyle, bölgede var olan sıtma hastalığı yöre halkında ve askerlerde sık sık görülmekteydi.

Bölgede sıkça rastlanan kolera, tifo ve çiçek hastalıklarına karşı aşı uygulamasına özen gösteriliyordu. Lekeli humma (tifüs), tüberküloz, zatürre, zatülcemp gibi hastalıklara da rastlanmaktaydı. Bit salgınına karşı olanaklar ölçüsünde temizliğe önem veriliyordu. Askerlerin giysileri etüv veya sahra fırınlarından geçirilerek temizleni-

¹⁷ ATASE Arşivi; No: 6/1670, Kıs. 4701, Dos. H-1, F.1-49.

yordu. Diğer taraftan ülkede ilaç, endüstrisi de yok denecek durumdaydı. İlaçların çoğu, dış ülkelere gelmekteydi. Daha savaşın başlangıcında iyod sıkıntısı baş gösterdi. Bu nedenle tentirdiyot kullanımında çok titiz davranılması emredilmiştir¹⁸.

Hasta ve Yaralıların Tedavi ve Tahliye Yöntemleri

İngiliz ve Fransız donanmasının gerek 3 Kasım 1914, 19 Şubat ve 25 Şubat 1915'te Boğaz'ın giriş tabyalarına yaptığı bombardımanlar sırasında, gerekse bunu izleyen ve Boğaz içinde geçen deniz muharebesinde yaralanan ve hastalanarak mevzi gerisine alınması gereken erlerin tedavileri, yaralı yuvalarında yapıyordu. Burada yapılan ilk tedavilerinden sonra, ya tekrar cepheye gönderiliyor veya taburlara açılmış olan kıta sargı yerinden gönderiliyordu.

Kıta sargı yerlerinden geriye sevk edilecek olanlar, hafif yaralı toplama yerlerine, yarası ağır olanlar araba durak yerlerine gönderiliyor, buradan da tümen sıhhiye bölüklerince açılan büyük sargı yerine götürülüyordu. Büyük Sargı Yerleri Kerevizdere, Kenker Deresi, Soğanlıdere ve Havuzlar Deresi ile Kurucedere ve Metikte de bölgelerinde açılmıştı¹⁹.

Tümen sıhhiye bölükleri, gelen yaralı ve hastaların tedavisini ve hatta ameliyatını yapmakta, gerekenleri ve yatak mevcudundan fazla olanları, seyyar hastanelere yollamaktaydı.

Tümen sıhhiye bölüklerinde hasta taşıma aracı olmadığından, yaralı ve hastaların muharebe alanı gerisindeki sağlık teşkillerine veya hastanelere nakilleri için, hasta nakliye arabalarından veya erzak, cephane getiren nakliye kollarından yararlanılmaktaydı²⁰.

Savaşın ilk günlerinden itibaren bazı birlikler Çanakkale hareket alanına kaydırılmış, mevcut sıhhiye teşkilleri takviye edilmiş revirlerin yatak adedi artırılmıştır.

¹⁸ Unger, Michael, **Die Bayerischen Militarbeciehungen Zur Turkei Vor Und Im Ersten Weltkrieg**, LANG Peter Yayınevi, Frankfurt, Almanya, s.66.

¹⁹ **Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi**, V. Cilt, Çanakkale Cephesi Harekatı, I. Kitap, Ank. Gnkur Basım Evi, 1993, s. 274.

²⁰ **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Osmanlı Devri, Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi**, V. Cilt, 3. Kitap, Çanakkale Cephesi Harekatı, s. 545, 546, 550.

Yaralanan veya hastalanarak mevzi gerisine alınması gereken erler, yaralı mevzilerinde tedavi ediliyor, burada yapılan ilk tedavilerinden sonra ya tekrar cepheye sevk ediliyor veya taburların açtığı kıta sargı yerlerine gönderiliyorlardı.

Tümen Sıhhiye Bölükleri gelen yaralı ve hastaların tedavisini hatta ameliyatını yapmakta, gerekenleri veya yatak mevcudundan fazla olanları, seyyar hastanelere veya menzil hastanelerine yollamaktaydı²¹. Bu konuda yetkili bir hekim şöyle diyordu: “İngiliz- Fransız saldırısında, Anadolu grubu Kumkale’de, güney grubu ise Seddülbahir de ve kuzey grubu da Arıburnu ve Anafartalar’da olmak üzere, savaşı üç grup oluştu. Sıhhiye bölüğünün sargı merkez noktaları olabildiğince cephe arkasına yakın yerlere kuruldu. Arabaların durak yerlerinde sedye taşıyıcılarının savaş alanından arabalara kadar 15-20 dakikalık bir mesafeyi yürümelerini gerektirecek şekilde, topçu birliklerinin iyice arkasındaydı. Hekimlere ve yardımcılara savaş alanındaki sağlık hizmetlerini gösterebilmek amacıyla, Seddülbahir’deki Müttefik ve Arıburnu’ndaki İngiliz mevzilerine karşı yapılan şiddetli topçu ve ağır makineli tüfek hücumları sırasında, sedye taşıyıcı kabilelerini bizzat kendim götürdüm. Yaralı transferlerine eşlik ettim. Sonrada araba bekleme yerlerine ve sıhhiye bölüklerine geri döndüm. Kısa bir süre içinde bu hizmet hemen neredeyse otomatik bir dakiklikle gündüzleri ve özellikle de geceleri böyle sürdü²²”.

Savaş, çarpışırken sadece ölümden ibaret değildi. Teçhizat ve malzeme eksikliğinden ameliyatlara gereği gibi yapılamıyor, kimi durumlarda yaralılar doğrudan doğruya ölüme teslim ediliyordu. Salgın hastalıklar, yetersiz beslenme, bit, karasinek ve sivrisinekler, kirli su kaynakları, arıtma malzemelerinin olmayışı veya kıtlığı, ameliyat imkanlarının noksanlığı malzeme eksikliği gibi sorunlar hiç bitmiyordu. Bu konuda yine sağlık görevlisi bir doktor şunları söylüyordu:

²¹ ATASE Arşivi; No: 5/9404, Kıs. 4532, Dos.23, F4-18.

²² Unger, Michael, Die Bayerischen Militärbeziehungen Zur Turkei Vor Und Im Ersten Weltkrieg, LANG Peter Yayınevi, Frankfurt, Almanya, s. 213.

“Ağır yaralıların bulunduğu hastanelerdeki, özellikle Ağaderesi ve Çanakkale hastanelerinde yaptığım gözlemlere göre, yaralıların çoğunluğunun ağır cerahati yaralarla getirdiklerini saptadım. Bunun önlenmesi için nakil işlemlerinin çok hızlı biçimde yapılması gerektiği iyice vurgulanmalı, sıhhiye bölüklerinin uzman hekimlerine temiz çalışmaları ve stoklarında çok miktarda yeni sterilize edilmiş bandaj malzemesi bulundurmaları emri verilmelidir²³”.

“Ayrıca seyyar hastane ve diğerlerinde yaralıların henüz usulüne uygun şekilde indirilmediğini saptadım. Bu nedenle daha üst rütbeli sağlık kurumları sıkı bir kontrol uygulamalı ve hastane hekimleri sık sık yaralı indirip bindirme provaları yaptırmalıydı. Pek çok kez gördüğüm gibi, örneğin; karnından vurulmuş ağır yaralılar, hiçbir zaman koltuk altlarından tutulup bu şekilde sürüklenmemelidir. Tüm başhekimlerden, nakliye konusundaki bu hata ve tutumlara dikkat etmelerini rica ettim²⁴”.

Haziran ve Temmuz aylarında Arıburnu Cephesi, Seddülbahir’e göre daha sakindi. Seddülbahir bölgesinde, “Kirte Muharebeleri” diye anılan Haziran taarruzunda Türk kaybı 9000 kişi, Müttefiklerde 6500 kişi idi. Taarruz durduruldu. Temmuz ayında da Türk kaybı yaklaşık 16 bin kişi idi. Sayısız insan ölüyordu. Bütün bu mücadele vatani için, bağımsızlığı için mücadele eden Türk ordusu, diğeri emperyalist ideolojisini gerçekleştirmek isteyen Müttefik güçler idi²⁵.

“Her zaman, ölmek üzere olanlar için kazılmış, hazır iki mezar bulunuyordu. Askerler yara alıyor, bu yaralar sonra iltihaplanıyordu. Fanilamızı bile yıkayamıyorduk. Ne kadar pislik olduğunu tahmin edemezsiniz. Özellikle tuvaletler. Her tarafta uçuşan tuvalet kağıtları ve sinekler. Konserve kutusunu açtığımız anda milyonlarcası üşüşürdü. Tum Usher²⁶”.

²³ Unger, Michael, **a.g.e.**, s. 216.

²⁴ Unger, Michael, **a.g.e.**, s. 216.

²⁵ Eroğlu, Hamza, **Türk İnkılap Tarihi**, Savaş Yayınları, Ankara 2008, s. 174.

²⁶ İnceoğlu, Necati, **Siper Mektupları**, 3. Basım- İstanbul, Remzi Kitapevi, 2004, s. 47.

Çıkartmanın başladığı gün olan 25 Nisan 1915 ile 1 Temmuz 1915 arasında, Türk kaybı toplam yaralı dahil 56.394 idi²⁷.

Yaralıların hastaneye yatırılmasında güçlükler çekilmekteydi.Çarpışmalar sırasında günde üç bin, hatta dört bin yaralı vakası olmuş, bunların bakımı ve yatırılması için memleket içi hastanelere sevkleri gerekmişti.Daha önce bahsedildiği gibi, Kıta Sargı Yerleri, ilk müdahaleyi yapıyordu. Yarası ağır olanlar Araba Durak Yerleri'ne gönderiliyor, buradan Büyük Sargı Yerleri'ne sevk ediliyorlardı.

Büyük Sargı Yerleri, daha ağır yaralıları tedavi ediyor veya Tümen Sıhhiye Bölüklerine sevk ediliyorlardı. Tümen Sıhhiye Bölükleri yaralıların tedavisini, hatta ameliyatını yapıyor, gerekenleri veya yatak mevcudundan fazla olanları seyyar hastanelere veya menzil hastanelerine gönderiyordu. Yaralıların bir kısmı da memleket hastanelerine sevk ediliyordu. 5. Ordu'nun Sıhhiye teşkillerinde hasta nakliye aracı yoktu. Bu yüzden yaralıların muharebe sahası gerisine sıhhiye teşkilatlarına veya hastanelere nakilleri için nakliye arabaları veya erzak, cephane getiren nakliye kollarından faydalanılmaktaydı. Nakliyata yöre Türk halkı da arabalarıyla katkıda bulunmuşlardır²⁸.

Sıhhiye bölükleri, nakliye arabalarının duraklayıp hasta ve yaralı kabilelerini durumlarına göre ayırıp sevk edebilmek için Araba Durak Yerleri ile Hafif Yaralı Toplama Yerleri açıyorlardı²⁹.

Ağır veya hafif yaralılar ayrı ayrı kabilelerle sevk ediliyorlardı. Araba kolları, her 20 kilometrede bir kurulan ve 50'şer yataklı sıhhiye istasyonları arasında çalışıyordu. Ağır yaralılar, burada bekleyen diğer nakliye kollarına devrediliyordu. Bir kısmının tedavileri yapılıyor, bir kısmı da memleket içindeki hastanelere sevk ediliyordu. Bunlar, Eceabat (Maydos) ve Akbaş İskeleleri'ne gönderilmekte idi. Yük boşaltarak dönmekte olan vapur, take, mavna ve yelkenlilere bindirilmekteydiler. Bu iskeleler, aynı zamanda "Yaralı Aktarma Merkezi" olarak çalışıyordu³⁰.

²⁷ ATASE Arşivi; 5/9404,Kls.4532,Dos.23,F.4/18.

²⁸ ATASE Arşivi; 5/9404,Kls.4532,Dos.23,F.4/18.

²⁹ ATASE Arşivi; 5/9404,Kls.4532,Dos.23,F.4/18.

³⁰ ATASE Arşivi; 5/9404,Kls.4532,Dos.23,F.4/18.

Şiddetli savaşların yapıldığı kritik günlerde, Tümen Sıhhiye Bölüklerine 2000 ve daha fazla kişinin geldiği görülmüştür. Bu sıralarda hep pamuk ve sargı bezi sıkıntısı çekilmiştir. Sıhhiye personeli bitap düşmüştü. Hatta bazı sıhhiye bölükleri, cephedeki yaralılara zamanında müdahale edebilmek için ateş hattına kadar sokulmak zorunda kalmışlardı. Türk askerlerinde görülen yaralanmalar özellikle bomba, şarapnel veya piyade mermilerinden meydana gelmiştir³¹.

Türk Sıhhiye Birlikleri Dr. Mayer'in kontrolü altındaydı. Doktorun, hastalıkların yayılmasını önlemek, temizlik koşullarını uygulamak, malzeme temin etmek, sargı yerleri ve hastanelerin kontrolü, sıhhiye ekibinin yönetilmesi gibi sorumlulukları vardı. Dr. Mayer bu konuda: "Mart ayında 50 bin yaralı kapasitesine göre toplam 6 aylık malzemeyi hazırladığım ve bunların sevk edilmesini yazıyla da garantilediğim halde, her bir kilo pamuk için resmen ve gerçek anlamda mücadele edip Savaş Bakanlığı'na soruları bir biri ardına iletmek zorunda kaldım" demektedir³².

Cephede Görülen Başlıca Hastalıklar

Sıtma

Tüm cephe ve cephe gerisindeki kapmalarda görüldü. Cibinlik koruması da fayda etmiyordu. Boğaz'daki Başkomutanlıkta çeşitli kalelere dağıtılmış kıtalarda sıtmaya sıklıkla rastlanıyordu. Sivrisi-nekle mücadele için Dr. Mayer gecesini gündüzüne katıyordu. Önce biriken suları boşaltacak drenaj çukurları açtırıldı.

"Sıtmayı önlemek için drenaj çukurları açtırdım. Böylelikle küçük su birikintileri ile bataklıklar kurutulmuş ve mevcut su kaynakları kirlenmekten korunmuş oldu. Bu nedenle, özellikle de Seddülbahir'deki mevzilerimizi, en öndeki avcı hendeklerine kadar inceledim. Askerlerin yağmurda su altında kalmamaları amacıyla drenaj için öngörüldüğü gibi, her türlü sızıntının giderilmesi için mümkün olan her önlemin alınmasını sağladım³³".

³¹ **ATASE Arşivi**; No: 6/1670, Kls. 4701, Dos. H-1, F.1-49.

³² Unger, Michael, **a.g.e.**, s. 213.

³³ Unger, Michael, **a.g.e.**, s. 341.

Ancak bunun yeterli olmadığı yerler veya mümkün olmadığı durumlar vardı. Bunlar hiç de az değildi. Dr. Mayer alışılmadık bir yöntemle başvurmak zorunda kaldı. Ateş yakarak sinek kaçırmak durumunda kalıyordu.

Ama o günün koşullarında ateş yakarak sinek kovalamaya çalışmanın tek sebebi, yokluğun getirdiği çaresizlikti.

“Bataklik zemin nedeniyle, özellikle Kumkale’deki mevzilerde, sıtmayla mücadele amacıyla drenaj yapılmasına stratejik açıdan olanak yoktu. Bu yüzden Anadolu grubu komutanına, kale komutanına ve özellikle de Ekselansları sayın Amiral Von Usedom’a karanlık bastığında kamplardan deve at, öküz ne bulurlarsa hayvanların kurutulmuş gübrelerini, küçük kümeler halinde kampa paralel şekilde dizerek ateşe vermeyi ve sonra üstünü toprakla örtmeyi teklif ettim. En azından, sivrisineklerin büyük kısmı böylece kaçırılabilirdi³⁴”.

Tifüs

Tifüsün yayılmasının en önemli nedeni olan bite rağmen bu hastalık çok yaygın biçimde görülmedi. Bunda Dr. Mayer’in çabalarının etkisi vardı. Ancak tifüs hiç görülüyor değildi. Sıtma şüphesiyle çıkartma birliğinden dönen bir subay, filo komutanına geldiğinde yığılarak yere düşüyor ve bitlendiği anlaşılıyordu. Bu ağır tifüs vakasıydı. Buna rağmen başarı sağlanmış ve tifüs görülmesine rağmen salgın haline gelmesi önlenmişti.

“Bit felaketi halen yaygın. Şimdiye kadar tifüs ve ateş nüksetmesinin kökeni olan meskün yerlerde yapılan titiz gözlemler sayesinde, ordunun korunmasında başarılı olunmuştur. Birlikler, kolayca kurulabilen seyyar fırınlarda giysilerini bitlerden temizlemeleri konusunda defalarca uyarılmışlardır. Bazı birlikler emre uymuştur.

Bit her yerdedi. Daha önce ifade edildiği gibi siperler birbirine yakın mesafede idi. Askerler aylarca yıkanmıyor, çamaşırlarını değiştirme imkanları yoktu. Seyyar fırınlar kuruluyor, giysilerin bitlerden temizlenmesi amaçlanıyordu. Ancak aylardır ölümle iç içe yaşayan

³⁴ Unger, Michael, a.g.e., s. 342.

askerler, bu duruma belki de aldırıyorlardı. Onlara göre ölümden başka son yoktu³⁵”.

İskorbüt

Mart ayında, 5 Ordu’da yetersiz beslenme nedeniyle büyük bir iskorbüt salgını görüldü. Bana karşı Dr. Mayer, özellikle bol miktarda yeşil sebze ve salta tüketimini sağlayarak, mücadele etti. Yaklaşık 1000 vakaya ulaşan salgını hızla önlemeyi başardı. Ancak bir Türk askeri şöyle diyordu: “Onların yiyecek istihakları bizimkilerden bütünü başka, sabahları kaşar peynirinden reçeline kadar veriliyor-muş³⁶”.

“Öğleye doğru geriden ekmek ve yemek mekkereleri geldiler. Askerler, gelen kurtlu bakla yemeğini, karavanalara aldıktan sonra, intikam alır gibi, bu yemekleri nasıl tarlalara doğru fırlatıp döküyorlar, hâlâ kurtlu bakla” diye bağırıyorlardı³⁷.

Dizanteri, Kolera, Aşı

Ağustos ayının sonlarına doğru, birkaç gün içinde 500 vakaya ulaşan dizanteri salgını ortaya çıktı. Hastalığa yakalanmış bir alayın tümüne, bol miktarda killi toprak yedirerek önlemeyi başardım³⁸.

İlaç yokluğunda killi topraktan medet umuluyordu. Ancak Dr. Mayer’in çalışmaları sonuç veriyordu. Hiç olmazsa yeni gelenler için aşılama yapılabiliyordu.

Sonuç

Çanakkale Savaşı’nda sağlık işlerinde herhangi bir aksaklık görülmemiştir. İlk günlerde sağlık personeli yetersizliğinden şikayet edilmiş ise de bu konu kısa bir süre içerisinde çözümlenmişti. Sağlık malzemesi de seferi kadrolarına göre tamdı.

³⁵ Unger, Michael, **a.g.e.**, s. 213.

³⁶ Sunate, İ. Hakkı, **Gelibolu’dan Kafkaslara, Birinci Dünya Savaşı Anıları**, İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 2003, s. 93.

³⁷ Sunate, İ. Hakkı, **a.g.e.**, s. 129.

³⁸ Unger, Michael, **a.g.e.**, s. 342.

4 Mayıs 1915 durumuna göre; Tekirdağ, Şarköy, Gelibolu, Lapseki, Ezine, Dümrek, Biga ve Dimetoka Köyü hastanelerinde toplam olarak 5000'den fazla yatak mevcuttu. Bu sabit hastanelerden başka ordu, kolordu ve tümen seyyar hastaneleri'de açılmıştı. Bunların toplu olarak bulunduğu yerler, Soğanlıdere, Kocadere ve Akbaş İskelesi aynı zamanda “Yaralı Aktarma Merkezi” olarak çalışıyor; gemiler boş dönerken buradan yaralıları alıp sabit yurt içi hastanelerine taşıyorlardı³⁹.

5. Ordu'nun sağlık teşkilleri, muharebenin şiddetlenmesiyle gitkçe takviye edilmiştir. 6 Temmuz 1915'te görülen yerlerde hastanelerin (26 Hastane) yatak sayısı genel toplam, 110.700'e ulaşmıştır. Hastane kapasitelerinin artırılmasında sivil halkın büyük katkısı olmuştur. Muharebe alanı bölgesindeki hemen hemen bütün köylerin halkı, elindeki yatağını orduya vermekte adeta yarışmışlardır⁴⁰.

Cephedeki yaralıların alınması ve ölümlerin kaldırılması için, zaman zaman birkaç saatlik ateşkes yapılmıştır. Nitekim 4 Mayıs gecesi yapılan İngiliz taarruzunda, her iki taraf ağır kayıp vermiş ve yapılan böyle bir ateşkesle 500 İngiliz ölüsü kaldırılmıştır⁴¹.

Çanakkale Savaşı askeri açıdan büyük bir zaferdir. Ama onu bütün zamanlar için bir başlangıç noktası yapan karakteri; Müttefikleri Çanakkale'de durdurmaları, Türkiye'yi yıkımdan korumuş, dolayısıyla o tarihte lidersiz, örgütsüz, moralsiz ve bağımsızlığını kaybetmiş bir milletin haritadan silinmesini engellemiştir.

Mustafa Kemal'in muharebeler sırasında özellikle 25 Nisan ve 10 Ağustos 1915 tarihlerindeki inisiyatifi sadece milletlin kaderi üzerinde tayin edici olmamış; aynı zamanda edindiği haklı şöret, 19 Mayıs 1919, Amasya Genelgesi, Erzurum ve Sivas Kongreleri ile TBMM'nin açılışına dek uzanan süreçteki liderliğini de sağlamıştır.

³⁹ T.C. Milli Savunma Bakanlığı, **Çanakkale 1915, Osmanlı Devletinin 700. Kuruluş Yıldönümü**, s. 212.

⁴⁰ T.C. Milli Savunma Bakanlığı, **a.g.e.**, s. 214.

⁴¹ T.C. Milli Savunma Bakanlığı, **a.g.e.**, s. 215.

Kendi vatanının kutsal hürriyeti için toprağa girmeyi tercih eden Türkler, Çanakkale’de nelere kadir olduklarını öncelikle kendilerine, sonra diğer milletlere ispatladılar. Çanakkale yeniden bir millet olabilmenin temelini atıldığı yerdir. Çanakkale’nin tüm millete verdiği özgüven, Birinci Dünya Savaşı’nda yaşanan büyük yenilgi ve yıkıma rağmen, İstiklâl Savaşı’nın gerçekleştirilmesini sağlayarak Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin sonsuza dek yaşayacağını ve yaşatılacağını temel taşın atıldığı yerdir.

KAYNAKÇA

ATASE Arşivi; No: 6/8907, Kıs. 4836, Dos. H-1, F.1-47.

ATASE Arşivi; No: 6/1670, Kıs. 4701, Dos. H-1, F.1-48.

ATASE Arşivi; No: 6/1670, Kıs. 4701, Dos. H-1, F.1-179.

ATASE Arşivi; No: 6/1670, Kıs. 4701, Dos. H-1, F.1-49.

ATASE Arşivi; No: 5/9404, Kıs. 4532, Dos.23, F.4-18.

ATASE Arşivi;5/9404,Kıs.4532,Dos.23,F.4/18.

ATASE Arşivi;5/9404,Kıs.4532,Dos.23,F.4/18.

ATASE Arşivi;5/9404,Kıs.4532,Dos.23,F.4/18.

ATASE Arşivi;5/9404,Kıs.4532,Dos.23,F.4/18.

ATASE Arşivi; No: 6/1670, Kıs. 4701, Dos. H-1, F.1-49.

Birinci Dünya Harbi’nde Türk Harbi, V. Cilt, Çanakkale Cephesi Harekatı, I. Kitap, Ank. Gnkur Basım Evi, 1993.

Eroğlu, Hamza, **Türk İnkılap Tarihi**, Savaş Yayınları, Ankara 2008.

Gözcü, Niyazi - İsmet; Özbay, Kemal, **Umumi Harpte Çanakkale Müdafaası Esnasında Türk Ordusu Sıhhiye Hizmetleri, Askeri Sıhhiye Mecmuası**, Temmuz 1938.

Göncü, Gürsel - Aldoğan, Şahin, **Çanakkale Savaşı, Siperin Ardı Vatan**, MB Yayınevi, İstanbul 2006.

İnceoğlu, Necati, **Siper Mektupları**, 3. Basım Remzi Kitapevi, İstanbul 2004.

Özbay, Kemal, **Türk Askeri Hekimliği Tarihi ve Asker Hastaneleri, Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Osmanlı Devri, I. Dünya Harbi İdari Faaliyetleri ve Lojistik, C.10.**

Sunate, İ. Hakkı, **Gelibolu'dan Kafkaslara, Birinci Dünya Savaşı Anılarım**, İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 2003.

Türk Silahlı Kuvvetler Tarihi, **Osmanlı Devri**, V. Cilt, 3. Kitap, **Çanakkale Cephesi Harekatı**, Gnkur.Basımevi, 1980.

Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Osmanlı Devri, Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, V. Cilt, 3. Kitap, Çanakkale Cephesi Harekatı.

T.C. Milli Savunma Bakanlığı, **Çanakkale 1915, Osmanlı Devletinin 700. Kuruluş Yıldönümü.**

Unger, Michael, **Die Bayerischen Militarbeciehungen Zur Turkei Vor Und Im Ersten Weltkrieg**, LANG Peter Yayınevi, Frankfurt, Almanya.

